Onderwijs in ondernemerschap

Nr. 20120134/1044

Onderwijsraad
Nassaulaan 6
2514 JS Den Haag
e-mail: secretariaat@onderwijsraad.nl
070 – 310 00 000 of via de website: www.onderwijsraad.nl

ONDERWIJS raad

Aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
Mevrouw A. van Miltenburg
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Nassaulaan 6
2514 JS Den Haag

Telefoon: 070 310 00 00
Fax: 070 356 14 74
secretariaat@onderwijsraad.nl
www.onderwijsraad.nl

Ons kenmerk	Contactpersoon	Plaats/datum
20120134/1044		Den Haag, 27 juni 2013
Uw kenmerk	**Doorkiesnummer**	**Onderwerp**
		Advies *Onderwijs in ondernemerschap*

Mevrouw de Voorzitter,

De Vaste Kamercommissie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft de Onderwijsraad verzocht advies uit te brengen over onderwijs in ondernemerschap. De raad gaat met genoegen op dit verzoek in. In dit briefadvies bespreekt de raad eerst het stimuleringsbeleid van de afgelopen jaren. Hij beziet vervolgens de huidige stand van zaken en komt op basis daarvan tot enkele aanbevelingen. Conform het verzoek van de Vaste Kamercommissie richt de raad zich in dit advies over onderwijs in ondernemerschap[1] op het beroepsonderwijs.

Voor het belang van ondernemerschapsonderwijs voor de ambachtelijke arbeidsmarkt verwijst de raad naar het advies van de SER *Handmade in Holland: vakmanschap en ondernemerschap in de ambachtseconomie* van 21 juni jl.

1. Opeenvolgende kabinetten hebben onderwijs in ondernemerschap gestimuleerd

Ondernemerschap wordt beschouwd als een belangrijke factor voor de economie.[2] Opeenvolgende kabinetten hebben daarom onderwijs in ondernemerschap gestimuleerd.[3] In het stimuleringsbeleid van het kabinet (het *Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen*) stonden sinds 2007 twee beleidsdoelen centraal:

- meer onderwijsinstellingen hebben ondernemerschap in het onderwijs geïntegreerd in beleid, organisatie en lesprogramma; en
- meer leerlingen en studenten gedragen zich ondernemender, zijn positief over ondernemerschap en starten binnen vijf jaar na afronding van hun opleiding een eigen bedrijf.

Het Actieprogramma richtte zich op alle onderwijssectoren, van primair tot wetenschappelijk onderwijs. Met subsidies van in totaal ongeveer 56 miljoen euro is een breed scala aan activiteiten gestimuleerd.[4] Het accent van

---

[1] De raad verstaat onder onderwijs in ondernemerschap, onderwijs dat gericht is op het drijven van een eigen, zelfstandige onderneming en/of het bijbrengen van een ondernemende houding en ondernemende vaardigheden, zoals initiatief nemen, creativiteit, doorzettingsvermogen, risicobereidheid en zelfredzaamheid.

[2] Vgl. M. van Praag, P. Versloot & M. Kool (2006). *De economische voordelen van ondernemerschap*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam. Deze uitspraken gelden zelfstandige ondernemers, terwijl uiteraard ook grotere, gevestigde bedrijven bijdragen; zo produceren deze meer innovatie en gebruiken zij innovaties van andere bedrijven meer. Zie ook Adviesraad voor Wetenschap- en Technologiebeleid (2012). *Ambitious Entrepreneurship*. Den Haag: AWT.

[3] Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2008). *Voortgangsrapportage Programma onderwijs en ondernemerschap*. Brief van Minister van OCW, Minister van EZ en Minister van LNV aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 19 november 2008. Kenmerk HO&S/49888.

het beleid lag in het begin op enthousiasmering, ontwikkeling en professionalisering; later (2011) verschoof dat naar verspreiding, overdracht en verankering van de ontwikkelde activiteiten, zowel binnen de organisatie als binnen de betrokken onderwijssector.[5]

In de aanpak zijn vijf min of meer samenhangende lijnen te onderscheiden.

- In het primair en voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs zijn de activiteiten via projecten en regionale dan wel sectorale netwerken gestimuleerd en gefaciliteerd (Regeling Onderwijsnetwerk en Ondernemen).
- In het hoger onderwijs zijn Centres of Entrepreneurship opgericht, met als opdracht onderwijs in en onderzoek naar ondernemerschap tot ontwikkeling te brengen. Het bedrijfsleven moet hierbij aantoonbaar betrokken zijn.
- Scholing van (aankomende) docenten in onderwijs in ondernemerschap.
- Stimuleren van excellente ondernemende studenten via ondernemersstages in de Verenigde Staten.
- Activiteiten om meer jongeren voor het zelfstandig ondernemerschap te werven.

Grote diversiteit aan overwegend praktijkgerichte activiteiten ontplooid

In het primair en voortgezet onderwijs (inclusief het vmbo) stond het stimuleren van een ondernemende houding en de ondernemende vaardigheden voorop. In het middelbaar beroepsonderwijs werden hier specifieke kennisonderdelen aan toegevoegd, die leerlingen nodig hebben voor het opzetten van een eigen onderneming. De aanpak in het hoger onderwijs kende een vergelijkbare fasering. Deze verliep van bewustmaking, vroeg in de studie, naar de ontwikkeling van kennis en de ontwikkeling van competenties en vaardigheden. Studenten met concrete ambities werden geholpen een bedrijf op te zetten en uit te bouwen. Als laatste fase werden scholings- en begeleidingsactiviteiten aan gevestigde (alumni) ondernemers aangeboden.[6]

De sectoren, en dan vooral het middelbaar en het hoger beroepsonderwijs, ontplooiden een grote variëteit aan activiteiten. Een praktijkgerichte aanpak met behulp van een realistische leeromgeving was daarbij leidend. Er waren bedrijfsbezoeken en workshops; lessen met een accent op het drijven van een eigen onderneming of op een ondernemende houding; praktijkopdrachten, stages, het schrijven van een ondernemersplan en het opzetten van een 'student company'.[7] Tevens vonden wervende activiteiten plaats, zoals een jaarlijkse Studenten Ondernemersprijs, de landelijke businessplanwedstrijd New Venture en de Global Entrepreneurship Week.

---

[4] Vanaf 2006 20 miljoen euro uit de zogeheten FES-middelen voor het opzetten van projecten (Kamerstukken II, 2008-2009, 31288, 47). Tussen 2008 en 2011 23,25 miljoen euro voor de verdere ontwikkeling en 2 miljoen euro in 2012 voor de verankering van acht 'best practices' in het primair en voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs (Kamerstukken II, 2011-2012, 32637, nr.16).

[5] Kamerstukken II, 2011-2012, 32637, nr.16.

[6] M. van der Steen, M.J.M. van den Berg, H.C.W. Verhoeven-van Lierop (2012). *Evaluatie Centres of Entrepreneurship*. Geraadpleegd via http://www.agentschapnl.nl/sites/default/files/Eindrapport%20Evaluatie%20CoE%20definitief%20met%20voorblad%20en%20samen_0.pdf, p.16. Dit betreft de evaluatie van de uitvoering van de regeling in het hoger beroepsonderwijs.

[7] R. van der Aa, S. van Geel & E. van Nuland (2012). *Ondernemerschap in het onderwijs. Tweemeting*. Rotterdam, Ecorys. (hierna: Tweemeting)

Evaluatie beleidsdoelstellingen: meer verankering in middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs
Het *Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen* loopt eind 2013 af. Alleen de Stichting Jong Ondernemen ontvangt nog 900.000 euro om de komende drie jaar in alle onderwijssectoren het onderwijs in ondernemerschap te stimuleren. Verdere middelen zijn voorshands niet beschikbaar gesteld. De opbrengsten van het beleid en de gefaciliteerde activiteiten zijn periodiek gemonitord: een nulmeting in 2007, een volgende meting in 2010 en afsluitend in 2012 de zogenoemde tweemeting. Hiernaast zijn de uitvoering en de toegevoegde waarde van de subsidieregelingen apart geëvalueerd. *Spoor I: eindbestemming bereikt* bevat de eindevaluatie van de subsidieregeling voor de projecten in het primair en voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs.[8] De evaluatie van de Centres of Entrepreneurship bevat ook uitspraken over de opbrengsten.

Voor wat betreft de verankeringsdoelstelling stelt de tweemeting dat ondernemerschapsonderwijs sinds 2007 vooral een plaats heeft gekregen in het middelbaar beroepsonderwijs en het hoger onderwijs. Dit zou blijken uit de mate waarin ondernemerschap opgenomen is in het curriculum, de missie/visie van de instelling, de competentieprofielen van de docenten en uit verschillende voorzieningen zoals studentondernemerschap en stages en het aantal studiepunten dat studenten aan ondernemerschapsonderwijs besteden. Zowel in het hoger beroepsonderwijs als in het wetenschappelijk onderwijs is de betrokkenheid van het bedrijfsleven bij de invulling en de organisatie van het ondernemerschapsonderwijs toegenomen. In het middelbaar beroepsonderwijs was die betrokkenheid van oudsher hoog. Meer mbo-deelnemers zeggen dat hun ondernemende competenties worden getoetst (79% in 2012 tegen 54% in 2010).

Over het tweede beleidsdoel (meer ondernemend gedrag en meer jonge ondernemers) geeft de tweemeting aan dat twee derde van de deelnemers/studenten in het middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs zichzelf ondernemend noemt en het perspectief op ondernemerschap positief waardeert. Dat is een lichte toename ten opzichte van het begin van het stimuleringsbeleid in 2007. Iets meer dan twintig procent van de deelnemers/studenten zegt daadwerkelijk ondernemer te willen worden. De meest genoemde reden om ondernemer te worden is onafhankelijk zijn, eigen baas zijn.

Of en in welke mate de resultaten een gevolg zijn van het stimuleringsbeleid is moeilijk vast te stellen. De uitspraken over de ondernemende houding en vaardigheden betreffen percepties van deelnemers en studenten. Niet duidelijk is voorts of zij ondernemerschapsonderwijs hebben genoten dat met subsidie van het Actieprogramma is gerealiseerd. Het aantal jongeren dat aangeeft na hun studie een eigen onderneming te willen beginnen, is sinds 2010 stabiel. Hiervoor geldt dat pas op de langere termijn kan blijken of het aantal (succesvolle) ondernemingen daadwerkelijk is toegenomen. En ook hier is de invloed van het stimuleringsbeleid niet goed vast te stellen.

De evaluaties maken het niettemin aannemelijk dat het onderwijs in ondernemerschap dankzij het stimuleringsbeleid van het kabinet een plaats in het onderwijs heeft verworven, vooral in het middelbaar beroepsonderwijs en in het hoger onderwijs.

2. Ondernemerschap staat op de kaart

Het kabinetsbeleid lijkt vooral in het hoger onderwijs als vliegwiel te hebben gefungeerd en ontwikkelingen in den brede te hebben versneld. De evaluatie van de Centres of Entrepreneurship geeft hiervoor plausibele argu-

[8] P. Gibcus, B. van der Linden & M. Overweel (2013). *Spoor I: eindbestemming bereikt?* Zoetermeer.

menten en is overwegend positief over de behaalde resultaten. De Centres of Entrepreneurship hebben vele activiteiten ontplooid die er anders niet geweest zouden zijn.[9] Ook instellingen in het hoger onderwijs die geen subsidie hebben ontvangen, zijn aan de slag gegaan. Effecten bij studenten zijn niet hard aangetoond, maar worden wel waarschijnlijk geacht.[10] Voorts is de samenwerking met het bedrijfsleven toegenomen.

Het ondernemerschap heeft beleidsmatig een plaats gekregen in de prestatieafspraken met de universiteiten en hogescholen. De werkset met prestatie-indicatoren die de VSNU en de Vereniging van Hogescholen hebben voorgesteld, bevat indicatoren over ondernemerschapsonderwijs. Deze zijn te verbinden aan valorisatie, zowel organisatorisch als in het hrm-beleid. Dit lijkt een impuls voor de voortzetting van vooral de activiteiten op het gebied van startende ondernemers. De Hogeschool Arnhem en Nijmegen en de Hanze Hogeschool te Groningen hebben in dit verband ondernemerschap tot speerpunt benoemd.

De raad verwacht hiernaast dat het bijzonder kwaliteitskenmerk ondernemen van de NVAO een appel op de instellingen zal doen hun onderwijs in ondernemerschap verder te verbeteren. Het kenmerk richt zich zowel op de ondernemende houding als op vaardigheden en zelfstandig ondernemerschap. De NVAO heeft het kenmerk voor het eerst begin 2013 toegekend aan de bacheloropleiding Science Business and Innovation en de minor Entrepreneurship van de Vrije Universiteit Amsterdam.

In het middelbaar beroepsonderwijs had ondernemerschap bij aanvang van het beleid al een betrekkelijk vaste plaats. De deelnemers zijn niettemin positiever gaan oordelen over het onderwijs in ondernemerschap en het percentage deelnemers dat studiepunten behaalt met vakken of projecten die aan ondernemerschap zijn gerelateerd, is gestegen (62% tegen 42% in 2010). De verankering in die sector blijkt verder uit het feit dat ondernemerschap betrokken wordt in de beoogde herziening van de kwalificatiestructuur.

De bredere werking van het beleid blijkt ook uit initiatieven als het certificaat VECON Business School van VECON, de vereniging van leraren in de economische en maatschappelijke vakken. VECON ontwikkelde dit certificaat zonder overheidssubsidie voor scholen in het voortgezet onderwijs. Dit certificaat is bestemd voor scholen die in het profiel economie en maatschappij onder andere extra aandacht besteden aan het drijven van een eigen onderneming, een ondernemende houding en ondernemende vaardigheden. Ook de economiesector van vmbo-scholen kan voor zo'n certificaat in aanmerking komen. Onder de 35 VECON-gecertificeerde scholen in het voortgezet onderwijs behoren er acht tot het vmbo.

---

[9] Zo geven de centres aan dat het zonder subsidie niet mogelijk geweest is nieuwe minor-opleidingen te ontwikkelen en deze in het lesprogramma op te nemen.

[10] Ook het Verwey-Jonker Instituut meent in 2011, ondanks methodische bezwaren tegen de beleidsevaluaties, dat "het beleid hoogstwaarschijnlijk heeft bijgedragen aan meer studenten en leerlingen die ondernemerschap als serieuze beroepswens beschouwen." F. Dekker & A. Veefkind (2012). *Ondernemerschapsonderwijs: jong geleerd is oud gedaan*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

3. Economische groei en arbeidsmarkt vragen onverminderd aandacht voor onderwijs in ondernemerschap

De raad vindt aandacht voor onderwijs in ondernemerschap onverminderd gewenst. Ook op Europees niveau wordt het belang van onderwijs in ondernemerschap benadrukt.[11] Niet alleen zelfstandig ondernemerschap, maar ook een ondernemende houding en ondernemende vaardigheden zijn een belangrijke factor voor een concurrerende economie en in toenemende mate voor de huidige arbeidsmarkt. Onder invloed van internationalisering en innovatie is al geruime tijd sprake van een dynamische arbeidsmarkt. Het aantal flexibele arbeidscontracten is gegroeid, het duurt langer voordat men een vaste aanstelling krijgt, en de vanzelfsprekendheid van die vaste aanstelling neemt af.[12] Ondernemingen zoeken in flexibilisering van hun arbeidsrelaties een betere aansluiting op de dynamiek van de arbeidsmarkt. Vaste arbeidscontracten ervaren zij in toenemende mate als een keurslijf. Dit raakt zowel hoger als lager opgeleiden. Het aantal zzp'ers is toegenomen, deels als gevolg van reorganisaties, deels als gevolg van bewuste eigen keuzes. Het ondernemerschap, zelfstandig of in samenwerking met anderen, ontwikkelt zich zo als een maatschappelijk relevante vorm voor het verwerven van inkomen. Maar ook vragen bedrijven in toenemende mate van hun werknemers een ondernemende houding.

Na beëindiging van het stimuleringsprogramma is het naar het oordeel van de raad aan de instellingen om het onderwijs in ondernemerschap verder te ontwikkelen, waar nodig of noodzakelijk in innovatieve samenwerking met het bedrijfsleven. Om dit goed te kunnen doen, hebben zij vooral ruimte en flexibiliteit nodig. Tegen deze achtergrond komt de raad tot de volgende aanbevelingen.

4. Middelbaar beroepsonderwijs: laat in de herziene kwalificatiestructuur instellingen ruimte voor ontwikkeling van een eigen aanbod ondernemerschap

Sinds 2011 kunnen mbo-instellingen ondernemerschap als onderdeel van de kwalificatiestructuur aanbieden als extra aanbod in de vrije ruimte in opleidingen op niveau 3 en 4. Zij kunnen hierbij desgewenst kiezen voor de zogenoemde certificeerbare eenheid ondernemerschap dat het Kenniscentrum Handel binnen het Actieprogramma heeft ontwikkeld. Deelnemers wier eigen vakopleiding geen ondernemersonderdeel kent, ontvangen dan onderwijs in ondernemende vaardigheden en een basisvoorbereiding op zelfstandig ondernemerschap. De mbo-instelling kan zelf kiezen hoe zij de inhoud aanbiedt.

De kwalificatiestructuur wordt momenteel herzien. Het doel is het aantal kwalificatiedossiers fors te verminderen en de leerlijnen waar mogelijk in te korten. De herziening is in eerste instantie gericht op versterking van het vakmanschap. Men overweegt ondernemerschap onder te brengen in een keuzedeel op niveau 3 en 4. Dit zou een goede optie zijn voor deelnemers die bijvoorbeeld timmerman, installatietechnicus of kapper willen worden en voor zichzelf willen beginnen, direct na hun vakopleiding of nadat zij een paar jaar in loondienst hebben

[11] Een andere kijk op onderwijs: investeren in vaardigheden voor betere sociaaleconomische resultaten. European Commission (2013). *Entrepreneurship 2020 Action Plan*. Geraadpleegd via http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2012:0795:FIN:en:PDF.

[12] J.D. Vlasblom, E. Josten & M. de Voogd-Hamelink (2013). *Aanbod van Arbeid 2012*. Den Haag: SCP; D. Scheele (2013). *Flexibiliteit en zekerheid op een dynamische arbeidsmarkt: de balans in beweging*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

gewerkt. Ook beoefenaars van specialistische beroepen zoals parketteurs of sier- en kunstsmeden hebben hiervan profijt.[13]

De raad vindt het van belang dat in de herziening van de kwalificatiestructuur keuzedelen worden ontwikkeld, zoals een keuzedeel ondernemerschap. Naar het oordeel van de raad dienen de instellingen optimale ruimte te behouden deze keuzedelen in hun aanbod in te zetten. Dit geldt in het bijzonder voor een keuzedeel als ondernemerschap. Dit keuzedeel kan, in aanvulling op zijn vakmanschap, ook leiden tot versterking van de arbeidsmarktpositie van de deelnemer.

Naar het oordeel van de raad dienen de mbo-instellingen hiernaast voldoende mogelijkheden in de vrije ruimte te hebben om een eigen aanbod onderwijs in ondernemerschap te ontwikkelen. Het middelbaar beroepsonderwijs vervult vanouds een regionale functie. De instellingen en het bedrijfsleven hebben, mede in het belang van de deelnemer, ruimte en flexibiliteit nodig om in te spelen op de fluctuerende behoeften van de regionale arbeidsmarkt en dit zo nodig te doen in innovatieve arrangementen. Onderwijs in ondernemerschap is niet mogelijk zonder actieve participatie van het regionale bedrijfsleven, in het bijzonder van het midden- en kleinbedrijf. Ruimte voor (innovatieve) samenwerkingsarrangementen is dan een voorwaarde.

De raad acht het ten slotte van belang dat ondernemerschap herkenbaar in de beroepscompetentieprofielen van de kwalificatiestructuur tot uitdrukking komt. Onderwijs in (zelfstandig) ondernemerschap is vanuit de optiek van de huidige arbeidsmarkt een belang van iedere deelnemer, ongeacht zijn specifieke beroepsopleiding.

5. Hoger onderwijs: richt de aandacht op ambitieuze ondernemers en op bijbehorende ondernemende houding en vaardigheden

Mede op grond van de evaluaties is de verwachting dat het hoger onderwijs actief aandacht blijft besteden aan onderwijs in ondernemerschap. De instellingen zien zelf het belang in van zowel het onderwijs in ondernemerschap als het onderzoek daarnaar. Veel activiteiten bestonden al vóór het Actieprogramma, zoals de begeleiding van startende en groeiende ondernemers. Naar verwachting worden de meeste van de samenwerkingsverbanden voortgezet.[14] Dankzij de belangstelling van studenten kunnen de onderwijsactiviteiten voorlopig vanuit reguliere onderwijsmiddelen worden gefinancierd. De belangstelling van studenten was destijds overigens een autonome prikkel voor ondernemerschapsonderwijs, los van het kabinetsbeleid.[15]

Ondernemerschapsonderwijs zal volgens de evaluatie van de Centres of Entrepreneurship in het hoger onderwijs hoogstwaarschijnlijk als keuzevak aangeboden blijven. Instellingen kunnen hierbij inspelen op de markt, bijvoorbeeld op familiebedrijven en bedrijfsopvolging dan wel op zelfstandig ondernemerschap voor studenten van de kunstacademie. Een voorbeeld is het Instituut voor Commercieel Management van de Hogeschool Rotterdam. Dit instituut biedt jongeren die hun havo of mbo-4 hebben afgerond, een associate-degree-programma van twee jaar. Deze route is interessant voor wie een eigen onderneming wil beginnen, zijn onderneming wil laten groeien of zijn ondernemendheid wil versterken. Het programma leidt tot een zelfstandige ‘degree’ en biedt de

[13] Daarnaast wordt een éénjarige kopopleiding ondernemerschap beoogd. Deelnemers die niveau 3 hebben afgesloten, kunnen zich via zo’n kopopleiding verdiepen en/of specialiseren en sluiten die opleiding af op niveau 4.
[14] In 2012 is DARE opgericht. Dat is een landelijk platform van instellingen in het hoger onderwijs op het gebied van onderwijs en wetenschappelijk onderzoek naar ondernemerschap.
[15] M. van der Steen, M.J.M. van den Berg, H.C.W. Verhoeven-van Lierop (2012). *Evaluatie Centres of Entrepreneurship.*

mogelijkheid door te stromen naar de bacheloropleiding Small Business en Retail management van de Hogeschool. Deze kan dan in twee jaar worden afgesloten.

Nederland heeft Europees gezien de meeste zelfstandige ondernemers. Nederland heeft echter relatief weinig op groei en op innovatie gerichte nieuwe ondernemers. Het is vooral deze groep zogenoemde ambitieuze ondernemers die bijdraagt aan economische groei.[16] Ook het kabinet onderkent het belang van ambitieus ondernemerschap en kiest deze kwalitatieve benadering.[17]

Naar het oordeel van de raad ligt hier een bijzondere taak voor het hoger onderwijs. Een hoog opleidingsniveau bevordert ambitieus ondernemerschap.[18] Ten behoeve hiervan verdienen een ondernemende houding en ondernemende vaardigheden meer aandacht, in het bijzonder prestatiegerichtheid; een prestatiegerichte houding wordt een noodzakelijke voorwaarde geacht voor ambitieus ondernemerschap.[19] Bij de selectie voor de begeleiding van student-ondernemers zouden kwalitatieve criteria als ambitieus ondernemerschap meer gewicht kunnen krijgen.

Hier liggen zowel voor de instellingen als voor het bedrijfsleven kansen voor innovatieve samenwerking. In die zin is de constatering in de tweemeting van betekenis dat het bedrijfsleven meer betrokken is bij de invulling en organisatie van het ondernemerschapsonderwijs.

6. Maak voor onderwijs in ondernemerschap gebruik van de expertise van het bedrijfsleven

Voor ondernemerschapsonderwijs is het in de visie van de raad van belang dat de docent de deelnemer of de student een realistisch beeld kan bieden van wat er bij een eigen onderneming nodig is aan kennis, houding en vaardigheden. Belangrijk is dat de docent een 'mindset' heeft die correspondeert met het ondernemerschap. De docent dient de taal te spreken van de ondernemer en de ondernemingen. Dit is mede nodig voor het onderhoud van het noodzakelijke netwerk vanuit het bedrijfsleven. Naar het oordeel van de raad zijn geregelde contacten en/of stages in het bedrijfsleven hiervoor onontbeerlijk.

---

[16] Zie rapport AWT (*Ambitious Entrepreneurship).* Verder E. Stam (2012). *Ondernemerschap goed geregeld?* Inaugurale rede hoogleraarschap Economics of Entrepreneurship and Innovation. Utrecht, 2012. Hierin ook uitgebreide aandacht voor ondernemende werknemers, zogeheten 'intrapreneurs'. Ook deze groep draagt bij aan economische groei. Door aandacht voor houding en vaardigheden wordt ook deze potentiele groep versterkt. Nederland scoort overigens internationaal hoog op het aantal intrapreneurs.

[17] Kamerstukken II 2012-2013, 22112, nr.1571, p.7/8. Kabinetsreactie op het Actieplan Ondernemerschap 2020 van de Europese Commissie.

[18] E. Stam & N. Bosma (2012). *Entrepreneurship Update Ambitieus Ondernemerschap*. Amsterdam, Amsterdam Centre for Entrepreneurship; J. van der Sluis, M. van Praag & W. Vijverberg (2008). Education and entrepreneurship selection and performance: A review of the empirical literature. *Journal of Economic Surveys, 22*(5), 795-841: hoe hoger en hoe langer het genoten onderwijs *in het algemeen*, des te groter de bijdrage aan de groeikansen van een ondernemer. Onderwijs als zodanig heeft overigens geen invloed op de keuze voor *zelfstandig* ondernemerschap. J. van der Sluis, M. van Praag & W. Vijverberg (2008). *Education and entrepreneurship selection and performance: a review of the empirical literature.* De aantrekkingskracht zit hoofdzakelijk in de autonomie en de vrijheid. Ook studenten in de tweemeting noemen vooral deze beweegreden ("eigen baas zijn"). Beïnvloeding van de keuze voor het zelfstandig ondernemerschap ligt overwegend in het sociaaleconomische en fiscale domein. In die domeinen liggen ook mogelijkheden voor de bevordering van ambitieus ondernemerschap.

[19] In het onderwijsdomein zou al in het primair en voortgezet onderwijs een positieve houding ten opzichte van ondernemerschap gestimuleerd moeten worden en aandacht moeten worden geschonken aan houding en vaardigheden, volgens het rapport van de AWT (*Ambitious Entrepreneurship*; zie ook *Entrepreneurship Update Ambitieus Ondernemerschap)*.

De tweemeting biedt goede aangrijpingspunten voor verdere ontwikkeling van ondernemende competenties van het personeel. De instellingen in het hoger onderwijs kunnen voor hun personeelsbeleid gebruik maken van de in de werkset voorgestelde indicatoren, zoals het opnemen van ondernemerschap in het competentieprofiel van docenten en het aantal docenten dat stage loopt in het bedrijfsleven. Ondernemerschap maakt thans vooral in het middelbaar beroepsonderwijs (33% van de instellingen) en het hoger beroepsonderwijs (55% van de instellingen) deel uit van het competentieprofiel van de docent. In het universitaire onderwijs is uit zijn aard het percentage lager, namelijk 25%. Het aantal instellingen waar docenten stage lopen in het bedrijfsleven is laag, ook al is zo'n stage niet voor iedere docent in ieder vak en in iedere onderwijssector relevant. In het middelbaar en hoger beroepsonderwijs gaat het om 57% respectievelijk 40% van de instellingen.

Vrijwel alle instellingen maken gebruik van gastdocenten en uiteenlopende vormen van studentenstages. Instellingen in het hoger onderwijs bieden faciliteiten voor studentondernemers, waaronder begeleiding en advisering door ondernemers uit de praktijk. Er is in de opvatting van de raad onvoldoende reden regels te stellen ten aanzien van de bevoegdheid van externe betrokkenen bij ondernemerschapsonderwijs. Hun inzet in het directe onderwijsproces is over het algemeen incidenteel en beperkt. De NVAO gaat in zijn onderzoek naar een aanvraag van het bijzondere kwaliteitskenmerk ondernemen, niet na of de externe docent bevoegd is, maar of diens kwalificaties aansluiten op de visie en de doelen van de instelling en de opleiding.[20] Belangrijk is hoe de instelling de kwaliteit van de externe betrokkene institutioneel en organisatorisch heeft geborgd: door vooraf te toetsen of zijn expertise en competenties passen in de leerdoelen en de beoogde context, en achteraf door periodieke evaluaties. Specifieke onderwijskundige en didactische aspecten bij een gastles, een workshop of masterclass kunnen naar het oordeel van de raad worden geborgd door de aanwezigheid van een docent van de instelling. Examens en toetsen dienen altijd onder verantwoordelijkheid van de instelling tot stand te komen en te worden afgenomen, in het hoger onderwijs onder verantwoordelijkheid van de examencommissie.

Dit is in het middelbaar beroepsonderwijs voor wat betreft het gastdocentschap overigens niet anders. Als het gaat om stages is daar feitelijk sprake van beroepspraktijkvorming en borgen de bestaande algemene regels en voorzieningen de noodzakelijke kwaliteit.

De raad wijst ten slotte op het praktische risico van (nadere) regulering van de betrokkenheid van ondernemers. Hun inzet is in de bestaande praktijk niet eenvoudig, met name waar het gaat om ondernemers uit het midden- en kleinbedrijf. Regulering zou de noodzakelijke bereidheid van ondernemers een bijdrage te leveren aan ondernemerschapsonderwijs juist kunnen verminderen.

Tot slot

Samenvattend is de raad van mening dat economische innovatiekracht en de arbeidsmarkt vragen om onverminderde aandacht voor ondernemerschap. Daarbij is het van belang dat de onderwijsinstellingen de ruimte hebben hun onderwijs in ondernemerschap verder te ontwikkelen, in overeenstemming met de opdracht van hun sector en in nauwe samenwerking met het bedrijfsleven.

[20] Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie (2012). *Bijzonder Kwaliteitskenmerk 'Ondernemen' – Minor Entrepreneurship – Vrije Universiteit Amsterdam.* Geraadpleegd via http://search.nvao.net/files/511cdf1d2ce15rapport%20BKK%20VU%20minor%20Entrepreneurship.pdf.

De raad pleit ervoor instellingen in het middelbaar beroepsonderwijs ruimte te laten voor de ontwikkeling van een eigen aanbod ondernemerschap, zowel in de keuzedelen als in de vrije ruimte. Dit past bij hun traditioneel regionale positie en sluit aan op de behoefte van de deelnemer. In het hoger onderwijs zou naar het oordeel van de raad het zwaartepunt moeten worden gelegd op het realiseren van een ambitieuze ondernemende houding en ondernemende vaardigheden. Daarin schuilt de economische innovatiekracht.

Open samenwerking en uitwisseling van kennis tussen onderwijs en bedrijfsleven zijn belangrijke voorwaarden voor betekenisvol onderwijs in ondernemerschap. De raad adviseert instellingen en bedrijfsleven daarin blijvend te investeren. Het is in wederzijds belang elkaar te ontmoeten, te betrekken en te begrijpen en elkaar te stimuleren om te komen tot onderwijs in ondernemerschap dat alert inspeelt op de veranderende eisen van de arbeidsmarkt.

Over (langetermijn)effecten van onderwijs in ondernemerschap is nog weinig bekend.[21] Nederlands onderzoek in het basisonderwijs heeft positieve effecten op ondernemende vaardigheden van leerlingen aangetoond.[22] Deze gelden echter alleen voor de korte termijn en alleen voor het basisonderwijs. De raad adviseert de instellingen daarom ten slotte te blijven investeren in onderwijs in ondernemerschap en de opbrengsten daarvan te volgen, en te investeren in onderzoek naar de (langetermijn)effecten van onderwijs in ondernemerschap op de keuze voor het zelfstandig ondernemerschap en op een ondernemende houding en vaardigheden en daarin kwalitatieve aspecten als ambitieus ondernemerschap te betrekken.

Met beleefde groet,

Prof. dr. G.T.M. ten Dam
Voorzitter

Drs. A. van der Rest
Secretaris

---

[21] Recent onderzoek biedt voorzichtige aanwijzingen dat onderwijs in ondernemerschap een positief effect heeft op de keuze voor het zelfstandig ondernemerschap: P. van der Zwan, P. Zuurhout & J. Hessels (2013). *Entrepreneurship education and selfemployment: The role of perceived barriers*. Zoetermeer: Panteia. Dit positieve effect lijkt bevestigd door een internationaal vergelijkend onderzoek in het hoger onderwijs: P. Gibcus, J. de Kok, J. Snijders, L. Smit & B. van der Linden (2012). *Effects and impact of entrepreneurship programmes in higher education.* Brussel, European Commission. Dit onderzoek vond ook positieve effecten op de ondernemende vaardigheden van studenten. Zoals voor veel onderzoek op dit gebied geldt ook hier echter de beperking van zelfselectie. Studenten die uit zichzelf geïnteresseerd zijn in ondernemerschap zullen eerder onderwijs op dat gebied volgen en daar positief over oordelen.

[22] C.M. van Praag, L. Rosendahl Huber & R. Sloof (2012). *The Effect of Early Entrepreneurship Education: Evidence from a Randomized Field Experiment*. IZA Discussion Paper no. 7612.